

TYPISCH D66: EEN PARTIJ OP ZOEK NAAR IDEOLOGISCH HOUVAST

Laurien Hansma en Paul Lucardie

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 17 maart 2021 wilde partijleider Sigrid Kaag inzetten op ‘typische D66-ideeën’, zo vertelde ze in een interview in het ledenblad *Democraat*.¹ Wat Kaag hiermee bedoelde, bleef onduidelijk. Met haar nieuwe stijl van leiderschap wilde ze kaders scheppen, prioriteiten stellen en tegelijkertijd ruimte bieden aan vernieuwende ideeën. Ze refereerde losjes aan onderwerpen als ‘klimaat’ en ‘digitalisering’, maar maakte niet helder welke ideeën hierachter schuilgingen. Wat bedoelde Kaag met ‘typisch D66’? En wat maakte D66 tot de partij die het nu is?

Het zijn vragen die de partij gedurende haar hele geschiedenis bezighouden. Bij de oprichting in 1966 noemde de partij zich ‘pragmatisch’ en toonde zij zich wars van ideologische aanduidingen.² Toch woedde in feite sinds die beginjaren al intern een debat over het ideologische profiel van de partij. In 2000 mondde dit uit in de vaststelling van de *Uitgangspunten* van D66, waarmee de partij zich verbond met het sociaal-liberalisme.³ Hiermee was een (voorlopig) einde gekomen aan het ideologiedebat, zo stelden de politicoloog Paul Lucardie en historicus Gerrit Voerman in een bundel die verscheen ter gelegenheid van het 35-jarige bestaan van de partij in 2001.⁴

In de jaren die volgden, werd in de partij ingezet op meer onderzoek naar dit sociaal-liberalisme. Wat betekende dit sociaal-liberalisme voor de Democraten? Hoe verhielden zij zich ertoe? In 2019 verscheen het essay *Wat is sociaal-liberalisme?* In dit stuk definieert Coen Brummer, directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting (vms) – het wetenschappelijk bureau van D66 – het sociaal-liberalisme als ‘een zelfstandige politieke visie: een substroming van het liberalisme, die

haar basale noties deelt, maar deze heeft verrijkt met meer ambitie en een rijker begrip van wat het betekent om vrijheid na te streven.⁵ Samen met de in hetzelfde jaar verschenen *Canon van het sociaal-liberalisme*, waarin 41 sociaal-liberale ‘vensters’ zijn verzameld, vormt het essay het voorlopige eindresultaat van het onderzoek naar en de interne partijdiscussie over deze politieke stroming.⁶

Tussen het verschijnen van de *Uitgangspunten* in 2000 en de publicatie van Brummers essay en de *Canon* in 2019 zit bijna twintig jaar. In dit hoofdstuk worden deze twintig jaar belicht en wordt de vraag gesteld in hoeverre ook na de vaststelling van de *Uitgangspunten* in 2000 het ideologiedebat binnen D66 nog werd gevoerd. Voorafgaand aan de beantwoording van deze vraag wordt eerst kort stilgestaan bij het ideologiedebat binnen D66 tot 2000.⁷ De hieropvolgende paragrafen zijn ingedeeld op basis van het koersinhoudelijke zwaartepunt binnen de partij. Vanaf de oprichting discussieerden de Democraten met elkaar over de aard van D66 als partij: was het een op democratische verandering gerichte beweging of een politieke partij met een brede agenda, gebaseerd op een duidelijk eigen ideologisch profiel? Dit debat werd onder meer concreet in de vraag welke thema's D66 op de voorgrond moest plaatsen: democratische vernieuwing, of een brede waaier aan opvattingen over onderwijs, duurzaamheid, economie en internationale politiek? Dit dilemma bleef bestaan, ook na de vaststelling van de *Uitgangspunten*. Aan de hand van deze golfbeweging volgt dit hoofdstuk de ideologische ontwikkeling van D66.⁸ (Een uitvoeriger politieke context bij de hier beschreven ideologische ontwikkelingen is te vinden in het hoofdstuk ‘De roerige geschiedenis van D66: Van vernieuwingsbeweging naar geprofessionaliseerde partij’ van Ewout Klei, elders in dit boek.)

Het ideologiedebat tot 2000

‘De partij die zich bij haar oprichting pragmatisch noemde en alle ideologieën afwees, heeft in haar 35-jarige geschiedenis al heel wat ideologie-debatten gevoerd,’ schreven Voerman en Lucardie in 2001.⁹ Bij het 35-jarig bestaan van D66 blikten zij terug op de ideologische aanduiding en fundering van de partij en concludeerden zij dat de partij al vanaf de oprichting moeite had met een ideologisch predicaat

en worstelde met de beginselen die ten grondslag liggen aan haar gedachtegoed. Vooral tijdens perioden van interne crisis en electorale neergang werd de discussie hierover gevoerd.

In het *Appel* dat het initiatiefcomité D'66 op 15 september 1966 presenteerde, lag de nadruk op radicale democratisering van het politieke bestel. Ingrijpende wijzigingen in het kiesstelsel en het parlementaire systeem zouden moeten leiden tot een nauwere band tussen kiezers en hun vertegenwoordigers. Zo werd voorgesteld de minister-president direct door het electoraat te laten kiezen en een districtenstelsel in te voeren. D66 zette zichzelf bovendien neer als een tijdelijke beweging. Om de samenleving te democratiseren en open te breken was het volgens partijleider Hans van Mierlo nodig de gevestigde partijen te laten 'ontploffen', wat zou moeten leiden tot een tweedeling in de Nederlandse politiek in een progressief en een conservatief blok. D66 zou dan kunnen samengaan met andere progressieve partijen in een Progressieve Volkspartij (PVP), wat een einde zou maken aan het bestaan van D66.

D66 had geen beginselprogramma; de Democraten stonden een pragmatische politiek voor die losstond van dogma's of ideologieën. Radicale democratisering was de 'richtinggevende grondgedachte', maar geen vaststaand maatschappijbeeld.¹⁰ Andere partijen vonden dat de identiteit van D66 hierdoor onduidelijk was. Ook binnen de Democraten zelf klonk de roep om een duidelijker profilering. Met het oog op de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 werkte D66 dan ook aan een zogeheten *Beleidsprogramma*. Hierin was naast de democratisering van het politieke bestel ook aandacht voor 'ontplooiing', een rechtvaardiger inkomensverdeling en milieubeheer, waarbij de overheid meer taken kreeg toebedeeld.¹¹

Als het *Beleidsprogramma* was bedoeld om de kiezer meer duidelijkheid te bieden dan lijkt dat niet te zijn gelukt, want bij de volgende verkiezingen in 1972 verloren de Democraten vijf van de elf zetels. Op het moment dat Jan Terlouw in 1973 het fractievoorzitterschap overnam van Van Mierlo, stond de partij er electoraal en organisatorisch beroerd voor. Onder leiding van partijvoorzitter Jan Glastra van Loon, tot 1975 staatssecretaris van Justitie in het kabinet-Den Uyl, werd geprobeerd meer helderheid te krijgen over de grondslagen van D66. Volgens Terlouw was D66 niet langer een tijdelijke vernieuwingsbeweging, maar een volwaardige politieke partij met een eigen karakter. De partij zou zich tot een 'vierde stroming' in de Nederlandse politiek

moeten ontwikkelen.¹² Terlouw nam wat meer afstand van de staatsrechtelijke idealen van Van Mierlo. Onder zijn leiding oriënteerde de partij zich meer op maatschappelijke vragen als het energie- en milieuvraagstuk, emancipatie, werkgelegenheid en de woningbouw.¹³ Hoewel er geen sprake was van een ideologisch etiket noemde Terlouw D66 voorzichtig links-liberaal. Hij meende dat er in de Nederlandse politiek behoefte was aan 'een redelijke, analytische, ondogmatisch progressief-liberale partij' die zowel het individu centraal stelde als de democratie wilde vernieuwen.¹⁴ Met deze meer maatschappelijke oriëntatie zette hij zich af tegen het democratisch radicalisme van Van Mierlo, die bovendien niets van een dergelijk ideologisch etiket wilde weten. Ook het idee dat de partij zichzelf zou moeten opheffen na de ontploffing van het bestel werd in de ban gedaan.

Onder het fractievoorzitterschap van Terlouw werd er gericht gewerkt aan de grondslagen van de partij. Een zogeheten 'fundamentencommissie' moest een nieuw beleidsprogramma opstellen. Terlouw drukte hier zijn stempel op door te stellen dat een 'post-socialistisch liberalisme' nodig was, waarin meer aandacht was voor gelijkwaardigheid en ontplooiingsmogelijkheden van individuen. In het *Beleidsprogramma 1977-1981* kwam het begrip 'post-socialistisch liberalisme' uiteindelijk niet voor.¹⁵ Op het congres van oktober 1979 schaarde Terlouw zich achter het bestuursstandpunt dat het gebruik van een veelomvattende term als 'liberalisme' of iets dergelijks niet nodig was en te veel op een dogma zou lijken. Daarop besloot het congres geen grondslagen vast te leggen maar de in het *Beleidsprogramma* opgenomen 'actiebeginselen' om te dopen in de *Uitgangspunten van denken en handelen van D66*. Die uitgangspunten waren materiële vrijheid, gelijkwaardigheid, onafhankelijkheid van het individu en solidariteit.¹⁶ De interne discussie over de identiteit van de partij bleef echter voortduren. De oproep van kritische leden om een 'links-liberaal', 'radicaal-liberaal' of 'sociaal-liberaal' etiket op de partij te plakken liep op niets uit – dit ondanks het verzoek van de kritische (R)appèlgroep en de publicatie van een 'Democratisch Manifest'.¹⁷

De noodzaak om de beginselen van D66 vast te leggen nam af toen het, nadat Van Mierlo in 1985 het leiderschap weer op zich had genomen, electoraal beter ging met de partij. Van Mierlo had het zwaartepunt weer verlegd naar staatsrechtelijke vernieuwing – volgens hem de bestaansreden van de partij – en plaatste D66 daarmee niet tussen,

maar tegenover de andere politieke partijen. In zijn *Politieke Boodschap* pleitte Van Mierlo ervoor 'de structuren van de macht' te veranderen: het kiesstelsel, de bureaucratie en de politieke cultuur moesten op de schop.¹⁸ Vanaf de oprichting passeerden allerlei ideologische etiketten de revue, zoals vrijzinnig-democratisch, progressief-democratisch, radicaal-democratisch, links-liberaal, progressief-liberaal, post-socialistisch liberaal en sociaal-liberaal. Toch stond Van Mierlo niet toe dat de partij zichzelf ook daadwerkelijk zo'n label opplakte.¹⁹

Pas na het vertrek van Van Mierlo en de nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1998 werd gehoor gegeven aan de roep om een duidelijker ideologisch profiel. Onder de naam 'Opschudding' beargumenteerde een groep jonge kritische leden dat D66 zich 'sociaal-liberaal' zou moeten noemen – een voorstel dat door het congres in november 1998 werd omarmd en dat in 2000 daadwerkelijk werd vastgelegd in de *Uitgangspunten*. Hierin stelde D66 de vrijheid van het individu, gelijkwaardigheid en betrokkenheid centraal. Naast deze elementen beschouwden Voerman en Lucardie het 'verzet tegen [een] "regenteske bestuursstijl", de keuze voor mondigheid, directe democratie en maximale invloed van de burger' als kern van een 'derde ideologie' naast liberalisme en sociaal-democratie.²⁰ Waar D66 met het sociaal-liberale profiel zich duidelijker in het politieke landschap positioneerde, bleef de partij zich in de politieke praktijk vooral met dit streven naar directe democratie van de andere politieke partijen onderscheiden. Onder het fractievoorzitterschap van Thom de Graaf zou de nadruk op democratisering worden voortgezet. De verdere uitwerking van het sociaal-liberalisme liet nog op zich wachten.

Bestuurlijke vernieuwing

Thom de Graaf werd in november 1997 fractievoorzitter van D66 in de Tweede Kamer. In die functie ging hij door op de lijn van democratisering die Van Mierlo in zijn tweede periode als partijleider had ingezet. Daarnaast profileerde de partij zich onder De Graaf meer als progressieve liberale partij met een nadruk op individuele vrijheid – hetgeen tot uitdrukking kwam in de standpunten van D66 met betrekking tot onderwerpen als abortus, euthanasie en het homohuwelijk. Burgers zouden zelf verantwoordelijkheid moeten krijgen voor hun keuzes.²¹

Volgens Menno van der Land, die 44 jaar geschiedenis van de partij in twee boeken heeft proberen te vatten, was D66 daarmee onder De Graaf een 'echte liberale partij', iets wat Voerman en Lucardie eerder ook al hadden geconcludeerd.²² Aan het einde van het fractievoorzitterschap van De Graaf zou een begin worden gemaakt met het vastleggen van een duidelijker omschreven profiel. Er was echter een dramatische verkiezingsuitslag voor nodig om dit te realiseren.

Het verlies van zeven zetels bij de Tweede Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 leidde tot onrust en interne discussie binnen de partij. D66 had vanaf 1994 deelgenomen aan twee regeringen (de 'paarse' kabinetten-Kok) en zou daarmee een machtspartij zijn geworden.²³ Niet langer bekritiseerde D66 de bestaande politieke machtsstructuren vanaf de zijlijn, de partij bevond zich nu zelf midden in de gevestigde orde. Dit kwam mede door nieuwkomer Pim Fortuyn en diens Lijst Pim Fortuyn (LPF). Fortuyn bekritiseerde D66 als zijnde onderdeel van het systeem. D66 was dus niet langer een systeemkritische partij. Dit viel moeilijk te rijmen met de vernieuwingsbeweging die de partij was bij haar oprichting in 1966.

Een groep kritische leden onder de naam 'Platform Ongehoord.net' zwengelde een koersinhoudelijke discussie aan. Deze groep vond dat de aangekondigde partijvernieuwing te veel vanuit het bestuur werd aangestuurd en eiste dat ook de leden konden debatteren over de inhoudelijke richting van D66. 'Ongehoord' kreeg officieel een rol binnen de partij als platform. De uitkomsten van de discussies op verschillende bijeenkomsten en internetfora werden met de voorstellen van het partijbestuur gebundeld in een *Vernieuwingsagenda*, die vervolgens in november 2002 aan het congres werd voorgelegd. Op dit congres zouden ook de *Uitgangspunten* in de statuten worden vastgelegd, waarmee D66 nu ook formeel een sociaal-liberaal profiel kreeg.²⁴ Daarmee had de partij naast de 'radicale democratisering' als doelstelling ook een sociaal-liberaal gezicht. Artikel 2 van de statuten van D66 luidde:

'De partij stelt zich als sociaal-liberale partij ten doel een politiek te bedrijven waarin zij de mens centraal stelt: vrij, betrokken, gelijkwaardig en mondig en streeft naar een democratische, duurzame en open samenleving. [...] In het bijzonder streeft de partij naar radicale democratisering van de samenleving en het politieke bestel.'²⁵

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 22 januari 2003 nam D66 deel aan een coalitie met CDA en VVD in het tweede kabinet-Balkenende. Binnen de partij werd verdeeld gereageerd op de regeringsdeelname, ook omdat D66 voor het eerst zonder de PvdA ging regeren. De rechtervleugel ervoer de samenwerking met het CDA en de VVD als positief, terwijl de linkervleugel teleurgesteld was over de deelname aan dit in zijn ogen rechtse kabinet.²⁶ De Graaf, die vicepremier was geworden, verdedigde de deelname aan het tweede kabinet-Balkenende nog eens op het congres in november 2004. Het kabinet zou een hervormingsagenda hebben die niet conservatief was en zo veel beter aansloot bij D66 dan op het eerste gezicht werd gedacht. Vicepremier De Graaf kon als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties ook direct bijdragen aan de door D66 zo gewenste veranderingen op staatsrechtelijk gebied. In 2003 presenteerde hij de hoofdlijnen van zijn plan om het gekozen burgemeesterschap in te voeren.²⁷ Een meerderheid van de Tweede Kamer was hier positief over, maar onderdelen van het plan waren omstreden. Ook het tweede plan van De Graaf, dat een gemengd kiesstelsel behelsde gebaseerd op zowel evenredige vertegenwoordiging als regionale betrokkenheid, kon rekenen op veel kritiek – zelfs binnen D66.

De grondwetswijziging die de benoeming van burgemeesters moest deconstitutionaliseren, waarvoor De Graaf als minister verantwoordelijk was, werd in de ‘Nacht van Van Thijn’ op 22 maart 2005 uiteindelijk in de Eerste Kamer verworpen, met een beslissende stem voor de PvdA. Een van de kritiekpunten van PvdA-senator Ed van Thijn, die zelf voorstander was van een door de gemeenteraad gekozen burgemeester, richtte zich op de onomkeerbaarheid van de grondwetsherziening. Om rechtstreekse verkiezing van een burgemeester mogelijk te maken was het immers noodzakelijk dat de kroonbenoeming uit de Grondwet werd gehaald – de deconstitutionalisering – iets waar de Eerste Kamer overigens al in een eerste lezing mee had ingestemd. Een langdurig debat kon de kritiek niet wegnemen; de PvdA stemde tegen de deconstitutionalisering. De dag hierna werd tijdens een overleg met de D66-top duidelijk dat De Graafs plannen voor vernieuwing van het kiesstelsel zouden worden tegengehouden door D66 zelf. Enkele weken eerder had fractievoorzitter Boris Dittrich zijn coalitiepartners VVD en CDA, die tegen de plannen van De Graaf waren, laten weten dat hij bereid was het kiesstelsel te laten vallen.²⁸ De Graaf trad daarop af als minister. De

kroonjuwelen van D66 waren verkwanseld. Partijvoorzitter Alexander Pechtold zou De Graaf opvolgen als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties.

Terugkijkend op deze periode zien we dat de dramatisch verlopen verkiezingen van mei 2002 voor D66 als vertrekpunt werden genomen om zich meer ideologisch te profileren. Het in de statuten vastgelegde sociaal-liberale etiket was hiervoor symbolisch. Hoewel duiding en verdere uitwerking hiervan nog op zich lieten wachten, had D66 zich hiermee al met al wel degelijk een ideologie aangemeten. Dit vormde het sluitstuk van de periode vanaf 1998, waarin de groep 'Opschudding' de aanzet gaf tot vastlegging van het ideologische profiel van D66 – iets waar Van Mierlo zich altijd tegen had verzet. Tegelijkertijd borduurde De Graaf met zijn plannen voor een nieuw kiesstelsel en een gekozen burgemeester op de lijn van Van Mierlo voort, tot daar in 2005 met het aftreden van De Graaf een einde aan kwam.

Een 'bredere agenda'

Nadat de plannen van D66 voor een vernieuwd kiesstelsel en de gekozen burgemeester aan de kant waren geschoven, kwam het accent op de verdere ontwikkeling van het sociaal-liberale profiel te liggen. Onrust in de partij over de samenwerking met 'rechtse' coalitiepartijen VVD en CDA in het tweede kabinet-Balkenende bemoeilijkte dit echter.²⁹ Pechtold, die op het najaarscongres van 2002 partijvoorzitter was geworden, pleitte voor meer openheid. Hij riep leden op om niet hun lidmaatschap op te zeggen, maar juist hun mond open te trekken en zich te uiten over het gevoerde beleid.³⁰ Dit appel had tot gevolg dat op het najaarscongres in november 2003 een motie werd aangenomen waarin de Tweede Kamerfractie werd opgeroepen zich steviger te positioneren tegenover de 'conservatieve geluiden uit dit kabinet'.³¹ De achterban bleek dus minder tevreden met de coalitie dan de partijtop en eiste meer nadruk op het vrijzinnige, sociaal-liberale geluid van D66.

Binnen D66 bestonden er zelfs zorgen over het voortbestaan van de partij – want wat was de toekomstvisie van D66 nu eigenlijk? Op verzoek van Pechtold werkte een informele groep aan een 'sociaal-liberale strategie naar 2010'. Doel van deze langetermijnstrategie, die in

juli 2004 aan het partijbestuur werd voorgelegd, was een discussie op gang te brengen over het sociaal-liberalisme in Nederland. Het sociaal-liberalisme moest volgens het strategieteam veel breder worden opgevat dan waar D66 voor stond: op enkele belangrijke onderwerpen, zoals klimaatverandering en globalisering, had de partij geen duidelijke visie ontvouwd. D66 moest een onderscheidende identiteit ontwikkelen en een aantal sociaal-liberale onderwerpen vaker naar voren brengen, waarbij de eigen verantwoordelijkheid en het individualisme van burgers steeds centraal zou moeten staan.³² De Tweede Kamerfractie was echter niet enthousiast over deze strategische notitie van het partijbestuur – vooral omdat de fractie meende dat zij het als háár taak zag om de strategie van de partij te bepalen. Zij kondigde aan zelf een pamflet te schrijven waarin de visie van D66 uit de doeken zou worden gedaan. Hierin zou sprake zijn van een ‘vernieuwing van het gedachtegoed’ van de partij.³³

In mei 2005 publiceerde Dittrich zijn pamflet *Op weg naar nieuwe solidariteit. Pamflet voor verandering, vrijheid en verantwoordelijkheid*, gepresenteerd als ‘liefdesverklaring aan D66’. De fractievoorzitter pleitte voor de ‘voltooiing’ van de individualisering en wenste een samenleving waarin ‘vrije, verantwoordelijke en betrokken mensen samen nieuwe samenhang tot stand brengen’.³⁴ Keuzevrijheid en individuele ontplooiing moesten centraal staan. Toch schreef hij ook ‘anti-ideologisch’ te zijn, omdat ideologie zou leiden tot verstarring en verkeerde oplossingen. In plaats daarvan was hij voorstander van een ‘zakelijke beoordeling’ – wat in de buurt kwam van het pragmatisme van het *Appel* uit 1966. Democratische vernieuwing maakte weliswaar nog altijd deel uit van het ‘kerngedachtegoed’ van D66, maar de partij had volgens Dittrich een bredere agenda.³⁵ Daarmee raakte hij aan de benadering die Terlouw eerder had gekozen.

Binnen de partij werd de vraag naar een duidelijk uitgestippelde koers steeds dringender. Vooral de bewegingen ‘Rebellenclub’ en later ‘Vernieuwing Na ’66’ uitten kritiek op de koers van D66. De Rebellenclub, opgericht in 2004 door een aantal lokale politici, vond dat de partij te rechts was geworden en te veel nadruk was gaan leggen op individualisering en privatisering. De groep wilde dat het ‘merk’ D66 weer herkenbaarder zou worden. Daartoe zou de partij meer moeten bouwen op de ‘fundamenten van sociaal-liberalisme en vrijzinnige democratie’. Het sociaal-liberalisme stond daarbij voor ‘optimale

individuele ontplooiing (vrijheid) in solidariteit (gelijkheid en broederschap)'. Als vrijzinnige democraten moesten D66'ers volgens de Rebellenclub 'bij voortduring aan onze democratie en het vertrouwen in de overheid' bijdragen.³⁶ Vernieuwing Na '66 was opgericht vanuit het idee dat de partij meer ruimte moest bieden aan jongere generaties – aan mensen die na 1966 waren geboren. Deze beweging stelde dat D66 een liberale partij zou moeten zijn, met een 'brede sociaal-liberale agenda'. De partij zou niet alleen moeten inzetten op bestuurlijke vernieuwing, maar ook op onderwerpen als onderwijs en innovatie, duurzame ontwikkeling en rechtszekerheid.³⁷

Na het vertrek van De Graaf leek de eenheid binnen D66 ver te zoeken. Het leiderschap wisselde snel: van Dittrich via Lousewies van der Laan naar Pechtold na een interne lijsttrekkersverkiezing in juni 2006. Na een pijnlijk verlies van een derde van de zetels bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2006 schreven drie D66-senatoren een vertrouwelijke notitie waarin ze pleitten voor een nieuwe koers van D66. Door deelname aan het tweede kabinet-Balkenende zou het 'beeld' van de Democraten zijn aangetast. De senatoren stelden voor om het regeringsbeleid 'niet klakkeloos [te] steunen' en daarbij het sociaal-liberale profiel te vervangen door 'liberaal-democratisch' of 'vrijzinnig-democratisch'.³⁸

Sinds het verlies van de 'kroonjuwelen' in 2005 legde D66, nog meer dan voorheen, nadruk op zijn sociaal-liberale profiel, alhoewel binnen de partij de oproep klonk een helderder koers te volgen. Deze moest verder gaan dan de nadruk op bestuurlijke vernieuwing waar D66 zich onder Van Mierlo en De Graaf sterk voor maakte. De 'brede agenda' van Dittrich, die meer de lijn van Terlouw volgde, had tot gevolg dat de aandacht in de partij verschoof naar maatschappelijk georiënteerde thema's als onderwijs, milieu en klimaat, globalisering en innovatie. Door deze onderwerpen te benadrukken was een begin gemaakt met de politieke uitwerking van het sociaal-liberalisme, al was theoretische duiding ervan nog grotendeels afwezig.

De kroonjuwelen uit voorraad leverbaar

De nieuwe D66-leider Pechtold had in de lijsttrekkersverkiezing met Van der Laan gezegd dat de partij de laatste jaren te veel was

afgedreven van de open en pragmatische ideeënpartij die ze altijd zou zijn geweest. Hij wilde hiernaar terug en de aandacht weer richten op bestuurlijke vernieuwing.³⁹ Pechtold leek zo de draad van Van Mierlo en De Graaf weer op te pakken. De koers die de Tweede Kamerfractie sinds 2003 was ingeslagen, waarin de nadruk lag op vertaling van het sociaal-liberale profiel, leek hij daarmee grondig te willen verleggen.⁴⁰ Toch zou het zo'n vaart niet lopen. In de verkiezingscampagne van 2006 was de missie van D66: 'mensen meer te zeggen geven over wie hen bestuurt en hoe zij hun eigen land en leven inrichten'.⁴¹ Met het verkiezingsprogramma wilden de Democraten terug naar de basis: 'Vrijzinnigheid is onze inspiratiebron. Democratie zit in onze genen. In de relatie overheid-burger is nog veel te weinig veranderd. Onderhoud aan de democratie is uitgebleven. Wij zijn de vrijdenkers van de politiek. Het wordt weer tijd om gevestigde structuren open te breken. Nieuwe vormen van directe democratie in te voeren. Zodat er ruimte en invloed komt.'⁴² Met de slogan 'eigenzinnig liberaal' gingen de Democraten de verkiezingscampagne in.⁴³ D66 probeerde zich te presenteren als een hervormingsgezinde partij met vernieuwende ideeën over met name onderwijs, democratie, integratie en milieu, maar het mocht niet baten.

In november behaalde D66 slechts drie zetels in de Tweede Kamer – het kleinste zeteltal ooit voor de partij. Na de succesvolle Tweede Kamerverkiezingen van 1994 waren de Democraten er electoraal alleen maar op achteruitgegaan. Net als bij de crises in 1974-1976 en 1982-1984 moest de partij zichzelf opnieuw uitvinden om te blijven bestaan. In november 2007 presenteerde een commissie onder leiding van voormalig Tweede Kamerlid Louise Groenman het rapport *Verloren vertrouwen en de weg naar herstel*. Volgens de commissie zou D66 zich meer moeten profileren als een partij met een 'breed sociaal-liberaal programma, gecombineerd met een vrijzinnig-democratische politieke houding'.⁴⁴ Het rapport werd gebruikt om een hervormingsagenda voor de daaropvolgende jaren op te stellen. Naar aanleiding hiervan stelde Pechtold op het congres van november 2007 dat het functioneren van de democratie hoog in het vaandel moest worden gehouden en tot de basisprincipes van D66 moest blijven behoren.⁴⁵ Een zin uit het rapport maakte de D66-leider tot het 'geloofsartikel' van de partij: D66 staat voor een 'praktisch probleemoplossende instelling, en binnen de erkenning van een medeverantwoordelijkheid voor het lot van

de ander en voor de gemeenschap als geheel, een zo groot mogelijke individuele vrijheid.⁴⁶ Zelfontplooiing, internationalisme en gerichtheid op de toekomst waren volgens Pechtold de kenmerken van het 'vrijzinnig liberalisme' van D66.⁴⁷

Na de Kamerverkiezingen van 2006 werd begonnen met de organisatie die nodig was voor de ideeënontwikkeling.⁴⁸ Een belangrijk onderdeel was de instelling van een permanente programmacommissie (PPC), onder leiding van Joris Backer. De PPC werkte nauw samen met het toenmalige Kenniscentrum, een afgeslankte vorm van de sinds 1972 bestaande Stichting Wetenschappelijk Bureau, en moest de inhoudelijke ontwikkeling van het gedachtegoed stroomlijnen. Volgens Backer was die inhoudelijke ontwikkeling noodzakelijk, omdat er inmiddels 'ideologisch geen verhaal meer' was.⁴⁹ Het was opmerkelijk dat Backer hier sprak over het belang van een 'ideologisch' verhaal: bij de oprichting hadden de Democraten beweerd vooral een pragmatische partij te zijn. Nog in 2005 verklaarde fractievoorzitter Dittrich achter die bewering te staan en stelde hij dat hij 'anti-ideologisch' was, zoals in het voorgaande al vermeld.⁵⁰

De PPC nam de *Uitgangspunten* die de partij in 2000 had geformuleerd als startpunt. Het 'sociaal-liberale' profiel dat hierin was verankerd, verdiende verdere uitwerking. Dat resulteerde in vijf stellingen, die 'richtingwijzers' werden genoemd – een begrip als 'beginselen' zou immers niet stroken met de mentaliteit van D66. Ze deden een beroep op een '*manier van denken*' en gaven daarmee inhoud aan het 'democratisch idealisme', zoals D66-fractievoorzitter in Bergen op Zoom Carinne Elion-Valter schreef in *Idee*, het wetenschappelijk tijdschrift van D66.⁵¹ Eigenwijs zou je het ook kunnen noemen, zoals Backer stelde.⁵² Uit de naamgeving 'richtingwijzers' is af te leiden hoeveel D66, ook jaren nadat de beweging 'Opschudding' een voorzet had gegeven om de uitgangspunten van de partij op papier te zetten, nog steeds worstelde met de terminologie. Democraten wilden zich niet verbinden aan een ideologie of aan dogma's, maar wilden tegelijkertijd hun gedachtegoed zo helder mogelijk uiteenzetten.

De richtingwijzers, die in de daaropvolgende jaren een voor een werden uitgewerkt in de vorm van een essay, waren: 1. Vertrouw op de eigen kracht van mensen; 2. Denk en handel internationaal; 3. Beloon prestaties en deel de welvaart; 4. Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving; 5. Koester de grondrechten en gedeelde

waarden.⁵³ Juist de combinatie van deze richtingwijzers maakte het gedachtegoed van D66 onderscheidend, zo betoogde Frank van Mil, hoofd van het Kenniscentrum en secretaris van de PPC.⁵⁴ Opvallend is dat binnen het sociaal-liberalisme van D66 een verschuiving van politieke onderwerpen zichtbaar was. Naast de door Dittrich benadrukte thema's als duurzaamheid, innovatie en onderwijs gingen de richtingwijzers ook over individuele vrijheid, zelfontplooiing, economische vooruitgang en participatie van de burger. De richtingwijzers werden, anders dan de *Uitgangspunten* uit 2000, veelvuldig gebruikt door de partij. Zowel op de website als in de verkiezingsprogramma's en in themanummers van het tijdschrift *Idee* werd consequent aan deze richtingwijzers gerefereerd.

Al ruim voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 had de partij nagedacht over het verkiezingsprogramma. De PPC en het tot Mr. Hans van Mierlo Stichting omgedoopte wetenschappelijk bureau hadden nauw samengewerkt om enkele van de speerpunten woningmarkt, duurzame energie, arbeidsmarkt, onderwijs en economie uit te werken. Bij de Tweede Kamerverkiezingen behaalde de partij uiteindelijk tien zetels. In de formatieperiode die hierop volgde, maakte de partij duidelijk dat zij ergens anders voor stond dan de VVD, zeker toen die partij koos voor samenwerking met CDA en PVV. Uit onvrede over deze samenwerking stapten enkele prominente VVD-leden over naar D66.⁵⁵ In de Abel Herzberg-lezing in 2010 uitte Pechtold zijn zorgen over de polarisatie die in de politiek en de samenleving was ontstaan door de samenwerking tussen de VVD, het CDA en de PVV. Hij nam dit als uitgangspunt om de positie van D66 in het 'politieke midden' te benadrukken en te versterken. Er moesten 'bruggen geslagen [...] worden, tegenstellingen verzoend en [...] de kloof naar de volgende generatie gedicht'. D66 claimde dit politieke centrum, waar de partij als 'alternatief' gold voor 'die oude links-rechts politiek'.⁵⁶ Ook partijvoorzitter Ingrid van Engelshoven positioneerde D66 als progressieve middenpartij, waarmee de Democraten zich een duidelijke eigen plek in het politieke landschap wilden toe-eigenen.

In de jaren die volgden, evalueerde de partij het gedachtegoed van D66 in bredere zin. De comfortabele plek in de oppositie – bij de verkiezingen van september 2012 hadden de Democraten twaalf zetels behaald – bood hier de ruimte toe. Op een regiocongres in april 2014 betoogde Backer dat D66 met de richtingwijzers deel was gaan

uitmaken van een ‘denktraditie’.⁵⁷ De ‘wortels’ van de partij waren helder geworden: ‘persoonlijke moraliteit’, ‘excellent onderwijs’, gericht op de toekomst en op duurzaamheid. Het uiteindelijke doel van D66 was om uit te groeien tot ‘een *brede* partij die mensen verenigt rond ons ideaal van ontplooiing. Een verbindbare partij.’⁵⁸ Ook Van Mil wees erop dat de vijf richtingwijzers van grote betekenis waren voor het gedachtegoed van D66; zij gaven houvast vanuit een eigen mens- en wereldbeeld. Het bood D66’ers bovendien een manier om standpunten te bediscussiëren, zonder dat de uitkomst hiervan al vaststond.⁵⁹

Gedurende het fractievoorzitterschap van Pechtold was aldus steeds meer nadruk komen te liggen op de uitwerking van het sociaal-liberalisme. De ‘kroonjuwelen’ van de partij kregen minder aandacht dan Pechtold bij zijn aantreden als fractievoorzitter had toegezegd: ‘Ze zijn nog wel uit voorraad leverbaar, maar ze liggen even niet in de etalage,’ zei hij hierover. Hij voegde hier echter aan toe dat D66 ‘continu naar nieuwe klanten’ zocht.⁶⁰ Hoewel staatsrechtelijke vernieuwing geen voorrang had, bleef D66 op de achtergrond deze oorspronkelijke doelstelling nastreven. In april 2012 diende Tweede Kamerlid Gerard Schouw opnieuw een grondwetsherziening in voor deconstitutionalisering van de kroonbenoeming van burgemeester en commissaris van de Koningin. Doordat Pechtold prioriteit gaf aan de financieel-economische crisis die op dat moment speelde, bleven de wetsvoorstellen van Schouw echter op de plank liggen.⁶¹

Ook in de jaren daarna verloor D66 de oorspronkelijke doelstelling niet helemaal uit het oog. Deels in reactie op de ophef die was ontstaan over de medewerking van D66 aan het afschaffen van het referendum in het derde kabinet-Rutte waarvan zij deel uitmaakte, werkte de partij in 2018 voorstellen uit voor een gekozen formateur en een gemengd kiesstelsel, met als resultaat de resolutie *Democratie van nu*.⁶² Met het gemengde kiesstelsel bedoelde de partij een systeem waarbij de kiezer niet één maar twee stemmen uit kon brengen bij de Tweede Kamerverkiezingen: één stem op een partij of een specifieke kandidaat, en één stem op een formateur. D66 bleef voorstander van het bindend referendum en het afschaffen van de Eerste Kamer, maar vond zelf deze democratische ‘kroonjuwelen’ niet ‘haalbaar’.⁶³ Daarmee koos de partij dus voor een realistische koers. D66 wilde naar eigen zeggen ‘dingen voor elkaar krijgen’, en daarvoor was het nodig de democratiseringsagenda te herzien en aan te vullen met deze

haalbaardere voorstellen. In 2016 had het voorstel voor deconstituti-onalisering van de burgemeestersbenoeming van voormalig Tweede Kamerlid Schouw een eerste lezing in het parlement doorstaan. Op 21 december 2018 kwam de grondwetsbepaling dat de burgemeester en de commissaris van de Koning door de ‘Kroon’ werden benoemd, daadwerkelijk te vervallen, waarmee de verkiezing van deze ambten dichterbij was gekomen.⁶⁴

Bij zijn afscheid als partijleider in oktober 2018 zei Pechtold dat het zijn doel was geweest D66 onderdeel te laten zijn van de regeringscoalitie. Dit was gelukt, met het toetreden van D66 tot het kabinet-Rutte III. Hiervoor had de partij een coalitieakkoord weten te sluiten met VVD, CDA en ChristenUnie na de Kamerverkiezingen van maart 2017. De ideeën van D66 vonden nu ‘hun weg naar de samenleving’, zo meende de D66-leider.⁶⁵ Bij zijn aantreden als lijsttrekker stond de partij er bedroevend slecht voor, en niet alleen in zeteltal. De Democraten verkeerden in 2006 ook in verwarring over hun gedachtegoed. Door de professionalisering van de partijorganisatie door te voeren en een kader te bieden voor de ideeën van D66 in de vorm van de vijf richtingwijzers, was het gelukt een gefundeerde sociaal-liberale agenda op te stellen en de partij weer op de kaart te zetten. Door zich in te zetten voor bestuurlijke vernieuwing aan de ene kant en voor de uitwerking van het sociaal-liberalisme aan de andere kant, leek Pechtold een brug te hebben geslagen tussen Van Mierlo, De Graaf én Terlouw.

Ruk naar links?

Rob Jetten, die Pechtold was opgevolgd als fractievoorzitter in de Tweede Kamer, zorgde na amper een halfjaar voor een koerswijziging. In de Kerdijklezing die hij in maart 2019 hield bepleitte hij een linksere sociaal-economische koers. Waar Pechtold de nadruk had gelegd op de hervormingsgezindheid en vrijzinnigheid van de partij, belichtte Jetten in de Kerdijklezing het sociale gezicht van D66. Hij keerde zich tegen het neoliberalisme en pleitte voor een sterkere overheid die de ongelijkheid in Nederland ‘radicaal’ zou moeten bestrijden.⁶⁶ Daarnaast sprak hij over ‘grote idealen’, die wat hem betreft in de politiek weer een centrale rol zouden moeten krijgen. Jetten betoogde dat de ‘muren’ van sociaal-economische ongelijkheid moesten worden

gesloopt en eiste onder meer ‘radicale gelijke behandeling’ op het gebied van onderwijs. Daarbij zag hij een belangrijke rol weggelegd voor de overheid. Dit accent op het belang van de staat bleef overeind toen Sigrid Kaag in september 2020 partijleider werd. In het verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021 had D66 het over ‘een sterke overheid’, die niet alleen economische welvaart moest bevorderen maar zich ook moest richten op welzijn, kwaliteit van leven, milieu en klimaat.⁶⁷ Aan de richtingwijzers die onder Pechtold waren opgesteld, werd in dit verkiezingsprogramma niet meer gerefereerd.

Bij haar verkiezing zei Kaag hoog te willen inzetten op leiderschapsstijl. Ze wilde ruimte bieden aan ‘typische D66-ideeën’ met betrekking tot klimaat en digitalisering en de hervorming van het toeslagstelsel. Daarnaast moest er meer aandacht komen voor uitsluiting en discriminatie – problemen die in de voorgaande jaren gebagatelliseerd zouden zijn. De coronacrisis bood volgens haar de kans om echte verandering door te zetten: D66 stond voor een groener, eerlijker en moderner Nederland waarbij de internationale positie van Nederland zou worden verbeterd.⁶⁸

Het sociaal-liberale profiel van D66 was een jaar eerder uitgewerkt in de *Canon van het sociaal-liberalisme*.⁶⁹ Waar de richtingwijzers destijds vooral als beginpunt voor discussie waren bedoeld, probeerden samenstellers Coen Brummer en Daniël Boomsma het sociaal-liberalisme scherper te definiëren door het in een politieke traditie te plaatsen. Zij benadrukten dat sociaal-liberalisme als een zelfstandige stroming moest worden gezien.

Deze ideologische bewegingen na het vertrek van Pechtold vonden hun weerslag in het verkiezingsprogramma voor de Kamerverkiezingen van maart 2021. In de inleiding schreven Wouter Koolmees, minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en voorzitter van de verkiezingsprogramma-commissie, en Annet Aris, voorzitter van de PPC, over ‘vijf uitgangspunten voor de toekomst’: ‘We staan voor gelijke kansen, voor vrijheid om te beslissen over het eigen leven, voor een sterke overheid, voor een open, internationale blik, en onze keuzes van vandaag moeten goed zijn voor morgen.’⁷⁰ Koolmees typeerde D66 als een ‘progressieve middenpartij’, met soms zelfs radicale standpunten op het gebied van zelfbeschikking, gelijke rechten en drugsbeleid. ‘Het is de combinatie van die progressiviteit en soms radicale voorstellen

met degelijk financieel en economisch beleid die ons uniek maakt', zo meende hij. Maar ook de oorspronkelijke doelstelling van democratisering stond nog overeind: een voorstel voor een correctief referendum was in 2020 inmiddels aangenomen – weliswaar op initiatief van de SP, maar met steun van D66.⁷¹

De sociaal-liberalisering van D66

Gedurende de gehele geschiedenis van D66 is er discussie gevoerd over het profiel en de ideologie van de partij. Dat bleef zo – ook na de vaststelling van de *Uitgangspunten* in 2000 en de verankering daarvan in de statuten in 2002. De golfbeweging die in de eerste 35 jaren te zien was, waarin enerzijds het streven naar bestuurlijke vernieuwing en anderzijds de roep om een ideologisch profiel elkaar afwisselden, was ook in de twee decennia daarna te ontwaren. Nadat een groep jonge leden onder de naam 'Opschudding' het sociaal-liberalisme als ideologie op de kaart had gezet, kwam het zwaartepunt onder het leiderschap van De Graaf weer op bestuurlijke vernieuwing te liggen. Na zijn fractievoorzitterschap kon hij als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing direct bijdragen aan staatsrechtelijke veranderingen. Na het aftreden van De Graaf, nadat zijn plannen voor een nieuw kiesstelsel en een gekozen burgemeester op een dood spoor waren beland, zette Dittrich in op een bredere agenda, waarbij hij het sociaal-liberalisme van D66 politiek wilde uitwerken. Het verlangen naar een duidelijker profiel was ook te horen bij de bewegingen Rebellenclub en Vernieuwing Na '66.

Door slechte verkiezingsuitslagen en onrust in D66 nam de roep om duidelijkheid van de koers weer toe; die kwam er met het aantreden van Pechtold als fractievoorzitter. In eerste instantie benadrukte Pechtold het belang van onderhoud aan de democratie en dat er nieuwe vormen van directe democratie zouden moeten worden ingevoerd. Maar na het rapport van de commissie-Groenman koos D66 meer expliciet voor een sociaal-liberaal profiel. Met de richtingwijzers gaven de Democraten zichzelf de gewenste uitgangspunten, al wilden de opstellers waken voor het formuleren van een strikte ideologie. De koers veranderde onder Jetten en Kaag, die D66 een socialer gezicht wilden geven. Meer nog dan de richtingwijzers boden de in deze

periode geschreven *Canon* en het essay van vms-directeur Brummer het gewenste houvast aan een politieke partij die ooit was opgericht met het doel het partijbestel op te blazen en daarmee zelf te verdwijnen. D66 heeft hiermee uiteindelijk toch zijn reserves laten gaan om te behoren tot een uitgesproken ideologie en politieke traditie, zoals dat ook in andere partijen gebruikelijk is. De erkenning dat ‘democraat’ of ‘sociaal-liberaal’ zijn méér is dan alleen een houding of een manier van denken – zoals Pechtold in 2008 nog beweerde – is er een bevestiging van dat het hebben van een ideologische oriëntatie meer en meer als vanzelfsprekend wordt beschouwd. In dit sociaal-liberale kader passen ook de belangrijkste en steeds in programma’s terugkerende thema’s als democratische vernieuwing, onderwijs, innovatie en klimaat of milieu. Zo lijkt D66 ten slotte toch te zijn ‘genormaliseerd’ ten opzichte van de andere politieke partijen. Door af te stappen van het uitgangspunt een niet-ideologische partij te zijn en het sociaal-liberalisme als ideologie te omarmen staan de Democraten niet langer tegenover de andere partijen, zoals bij de oprichting in 1966, maar hebben ze zich een plaats ertussen weten te verwerven. Toch laat deze periode sinds de eeuwwisseling zien dat het voor D66 een uitdaging blijft om afstand te houden van het ‘politieke rollenspel’ en van ‘de conventionele links-rechts-lijn’ en vast te houden aan zijn oorspronkelijke doelstellingen, zoals Boomsma in de epiloog van *De keuze van D66* opmerkt.⁷² En dat lijkt ook ‘typisch D66’.